

Невідкладні завдання у вивченні ранньопалеолітичної доби

© С. В. Смирнов

Визначальною умовою успішного вивчення раннього палеоліту є забезпечення міждисциплінарного співробітництва палеолітознавства з іншими науковими дисциплінами, які вивчають найдавніші етапи історії людства.

Понад третина століття відділяє нас від часу виходу (1953 р.) фундаментальної монографії П. П. Єфименка «Первобытное общество»¹, що стала підсумком не лише плідної наукової діяльності її автора, а й розвитку радянського палеолітознавства за перші пореволюційні десятиліття. Названа праця поділяє шлях розвитку радянського палеолітознавства на два етапи: один — від часу встановлення Радянської влади до середини 50-х років, другий — від середини 50-х років до наших днів. Ця обставина змушує замислитись над здобутками у розвитку палеолітознавства за час, що минув після опублікування цього видатного дослідження. Осмислення їх важливе не стільки для окреслення етапів розвитку нашої науки, скільки для визначення її перспектив.

Що насамперед характеризує працю П. П. Єфименка? Основна її направленість — у теоретичному осмисленні матеріалів палеолітичної доби, основний зміст — в конкретизації марксистської періодизації історичного розвитку людства. Мету книги автор формулює чітко і послідовно, і саме досягання її підпорядковано структуру монографії.

Звертаючись до читача, П. П. Єфименко вже на перших сторінках підкреслює основоположне значення чітко окреслених методологічних принципів оцінки фактів, наголошує на тому, що лише за цих умов археологічний матеріал може розкрити приховану в ньому історичну інформацію відхиляючи тезу про те, що введення його в чітко окреслену теоретичну схему є насильство над фактами. «Правильне тлумачення археологічних фактів, на яких будується найдавніша історія людського суспільства, — пише він, — вимагає строго наукового підходу і методологічної направленості, що відповідає високим вимогам марксистсько-ленінської історичної науки»². Дослідник не лише декларує всім відому тезу про те, що «лише в світлі вчення історичного матеріалізму стають зрозумілими закономірності, що лежать в основі розвитку первісного суспільства»³, а послідовно демонструє механізм застосування цих основоположних засад до аналізу надзвичайно специфічного за своїми ознаками палеолітичного матеріалу. Саме цей аспект становить для нас найбільший інтерес.

Розуміння того, що «вузловим моментом у вивченні історичного процесу є проблема періодизації найдавнішої історії, встановлення ос-

¹ Єфименко П. П. Первобытное общество.— К., 1953.— 663 с.

² Там же.— С. 3.

³ Там же.— С. 7.

новних загальноісторичних етапів, пройдених первісним суспільством в його розвитку», змушує автора книги не розпорощувати увагу на ознаки регіонального характеру (хоча про це також йдеться у книзі), а відшукувати саме ті ознаки, які є загальними, типовими у межах тих чи інших відтинків часу. Оця направленість на пошуки загального, необхідного, отже, закономірного, пронизує книгу. В ній ми не зустрінемо повного детального описання жодного археологічного комплексу, бо цього теоретичне дослідження не вимагає; зате ми побачимо притаманні теоретичному аналізу прийоми сумарної оцінки матеріалу з акцентуванням уваги на характеристики загального значення.

Окреслюючи основні завдання палеолітознавства, П. П. Єфименко неодноразово відзначає, що вони полягають у конкретизації марксистської концепції історичного розвитку. Створена основоположниками марксизму, пише він, «діалектико-матеріалістична концепція історії первісного суспільства має керівне основоположне значення для радянських археологів — істориків первісних епох»⁴. Лише опора на теоретичні засади історичного матеріалізму, на загальноісторичні схеми «дає можливість зрозуміти, зокрема, умови виникнення і розвитку первісного суспільства за стародавнього періоду, що нас цікавить», «висвітлити історію стародавнього суспільства, відтворити основні епохи, що утворюють її»⁵. Наведені цитати дають можливість зрозуміти, як П. П. Єфименко вирішував питання співвідношення історичної науки і археології. Будучи видатним її представником, він розумів, що археологія не всесильна, що вона, відтворюючи ті чи інші історичні події, може лише конкретизувати загальноісторичні схеми, розроблені історичним матеріалізмом, що лише при опорі на них із залученням даних суміжних наукових дисциплін вона одержує можливість вивчати конкретні історичні події.

Зусилля П. П. Єфименка були направлені на пошуки якісних зрушень у розвитку тих чи інших соціальних структур. Він неодноразово підкреслював, що соціальні феномени не можуть з'явитись знезацька, що їм завжди передують процес формування, появи і подальшого розвитку первісних елементів, які згодом, на певному історичному рубежі, перетворюються у якісно нові соціальні явища. «Є все ж таки реальні підстави гадати, — писав він, — що родова організація первісного суспільства виникає не одразу в готовому вигляді разом з появою сучасної так званої розумної (*Homo sapiens*) людини в її викопних формах, а що зароджується вона ще в середині первісного стада»⁶. Весь аналіз ранньопалеолітичних пам'яток ведеться під кутом зору пошуків генетично первинних елементів соціальних форм життя.

Треба зазначити, що питання первісної історії розглядаються в книзі на підставі комплексного підходу до оцінки джерел. П. П. Єфименко не обмежує себе лише археологічними матеріалами, він розглядає їх у сукупності з фактами суміжних наукових дисциплін. Спроби оцінити археологічні комплекси на міждисциплінарному рівні, тобто з урахуванням даних і концепцій інших наук, пошуки шляхів створення теоретичних побудов синтетичного характеру якнайкраще характеризують високий рівень досліджень. Завдяки цьому археологія палеоліту, очолювана П. П. Єфименком, не була ізольована від магістрального шляху розвитку науки про первісне суспільство, навпаки, — вона активно взаємодіяла з іншими науками.

Нема потреби доводити, що на той час загальнотеоретичні, методологічні засади вивчення проблем походження і ранньої історії людства ще не були так детально розроблені, як дині. І можна лише дивуватись тій чіткості та послідовності, з якою вони використані в монографії. Зіставлення тогочасної археології палеоліту із сучасним її станом ще яскравіше підкреслює цю збалансованість емпіричних і

⁴ Там же. — С. 8.

⁵ Там же. — С. 13.

⁶ Там же. — С. 5.

теоретичних досліджень, що характеризує наукову діяльність П. П. Єфименка.

Звичайно ж, «Первобытное общество» несе на собі відбиток часу. В ній ми знайдемо і різку, в стилі того часу критику на адресу М. Я. Марра, і високі слова про значення творчих досягнень Й. В. Сталіна, але все це не спотворює основного змісту книги і є лише зовнішньою ознакою часу, за якого жив і творив П. П. Єфименко.

Найдавніше минуле людства, основні віхи його розвитку змальовуються таким чином:

попередники людини — мавпи, яких можна охарактеризувати визначенням В. І. Леніна «стадо мавп, які беруть палки»;

первісне людське стадо — найбільш давня форма суспільства. Панування мисливства і збиральництва. Наявність примітивних, досить грубих знарядь. Відповідає ранньому палеолітові за археологічною періодизацією. В межах цієї фази за своїм значенням вирізняється мустьєрська доба як заключна стадія первісного стада, час переходу до первісної родової общини;

первісна родова община, найдавніше сформоване суспільство. У часі воно співпадає з пізнім палеолітом.

Як же окреслюється специфіка первісного людського стада і первісної родової общини на підставі археологічних джерел? «Первісне людське стадо, що характеризується крайньою нерозвиненістю знарядь праці і зародковою суспільною структурою, являє собою історичне, хоча, звичайно, ще дуже примітивне суспільне утворення. Тут, очевидно, ще зовсім не усвідомлений, але цілком реальний родинний зв'язок правих природною спайкою, «кардиальним зв'язком» окремих індивідів, що становили подібні початкові «суспільні групи»⁷. Це не суспільство у власному розумінні слова. Архантропи і палеоантропи раннього палеоліту — це люди, що перебувають на етапі свого історичного становлення. Так, мовна комунікація людей раннього палеоліту визначається як зародкова, що «створювала дуже вузькі рамки» для використання понять, які, до речі, ще не набули диференційованого характеру⁸. Процес диференціації понять як один із показників становлення свідомості відбувався і в мустьєрський час. Відповідно до цього, пише П. П. Єфименко, неандертальці «задовольнялися ще дуже простою за своєю структурою і елементами, що утворювали її, звуковою мовою», вони обходились «ще дуже примітивною мовою звуків, які могли видозмінюватись залежно від того, що вони мали означати»⁹.

Лише у пізніх неандертальців «мали зароджуватись у зародкових формах більш складні поєднання звуків для визначення понять»¹⁰. Взагалі, зазначає автор, «дуже примітивне мислення людини давнього палеоліту, побудоване на дуже вузькому колі асоціацій, мало змінитись у неандертальця концентрацією свідомості навколо обстановки його існування, де він сам виступає як реальна діюча сила»¹¹.

За П. П. Єфименком, примітивному характеру інтелектуальної діяльності ранньопалеолітичної людини повною мірою відповідає примітивна структура трудової діяльності. Для неандертальців можна лише констатувати «природний розподіл праці, що складається»¹². Сімейно-шлюбні стосунки також лише формуються, тому, на думку П. П. Єфименка, термін «шлюб» тут доводиться застосовувати цілком умовно»¹³.

У цілому ж досягнення неандертальської людини розглядається як окремі важливі кроки на шляху становлення суспільства. «Ці момен-

⁷ Там же.— С. 9.

⁸ Там же.— С. 247, 248.

⁹ Там же.— С. 246, 247.

¹⁰ Там же.— С. 247.

¹¹ Там же.— С. 248.

¹² Там же.— С. 243.

¹³ Там же.— С. 243.

ти,— підкреслює П. П. Єфименко,— мають надзвичайно важливе значення для розуміння умов, у яких складається первісне суспільство на ступені середнього палеоліту. Тут, очевидно, ще більш укріпилася внутрішня спайка первісних, ще зародкових суспільств»¹⁴.

Як бачимо, позиція П. П. Єфименка чітка і зрозуміла: ранній палеоліт — це період становлення людини і притаманних їй суспільних структур. В загальних визначеннях широко використані висновки фахівців суміжних наукових дисциплін про те, що саме в ранньому палеоліті відбувався процес формування людської свідомості. Археологічні висновки для П. П. Єфименка існують не окремо, а як частина міждисциплінарного знання. «Можливість розглядати найдавнішу (палеолітичну) історію людського суспільства у світлі наведених історичних епох,— зазначає з цього приводу автор,— знаходить підтвердження у такому важливому факті, як еволюція фізичної природи людини»¹⁵. У такий спосіб в розглядуваній монографії реалізуються основоположні методологічні підходи до вивчення проблеми антропосоціогенезу. В сучасній філософській літературі вони набули додаткового обґрунтування.

Як же змінилося розуміння проблеми періодизації первісного суспільства в археології палеоліту протягом часу, що минув після виходу в світ «Первобытного общества»? Насамперед зазначимо, що праць такого територіального і часового діапазону, з постановкою таких важливих теоретичних завдань сучасне палеолітознавство не знає, хоча за період, що минув, нагромаджено величезну кількість нових археологічних джерел. Найбільш солідне сучасне видання з питань палеоліту — перший том багатотомного видання «Археология СССР». Але він носить цілком джерелознавчий характер, і це природно, оскільки видання здійснюється «з тією метою, щоб дати світовій історичній науці найбільш повне систематизоване уявлення про великий археологічний матеріал, зібраний на всій території Радянського Союзу»¹⁶. У вступі до першого тому лише зазначається, що в сучасній археології «піддано перегляду питання про первісне стадо та про материнський рід, про епохи палеоліту, які могли б відповідати цим стадіям первіснообщинного ладу»¹⁷. У висновках до тому знову-таки підкреслюється, що навколо питань про суспільний устрій за добу палеоліту і про синхронізацію палеолітичних епох з етапами розвитку первісного суспільства точиться дискусія, тому в цьому виданні розгляд вказаних питань обмежується лише окремими короткими зауваженнями. Принагідно зазначимо, що перегляд питань періодизації було здійснено не в результаті спеціальних фундаментальних досліджень, а в процесі вирішення описово-публікаційних або конкретно-реконструктивних завдань, тобто побічно і побіжно.

В якому ж напрямку переглянуто питання про первісне стадо? Стало загальноновизнаним, що ранній палеоліт — не період формування людини і суспільства, а час існування цілком сформованих соціальних структур. Для первісного стада як перехідної форми від біологічного до соціального існування в періодизації не залишилося місця. Становлення людини у ранньому палеоліті припускається лише у тому розумінні, що в цей час продовжувалось формування сучасної структури тіла людини. Такі констатації, по-перше, ігнорують важливі методологічні засади теорії антропосоціогенезу — принципи цілісності та переходності. По-друге, вони зводять походження людини і її соціальних характеристик до якогось незрозумілого і нез'ясованого з позицій історизму раптового перетворення біологічної істоти на соціальну. Не треба вдаватися до теоретичного аналізу цих концепцій, досить здорового глузду, щоб зрозуміти, що мавпа не може зненацька, без проходження проміжних фаз перетворитися на суспільну людину, а біологіч-

¹⁴ Там же.— С. 241.

¹⁵ Там же.— С. 17.

¹⁶ Археология СССР.— М., 1984.— Т. 1.— 383 с.

¹⁷ Там же.— С. 5.

на життєдіяльність — на соціально-трудова. Додамо, що лише палеолітознавці та частина антропологів, що прийняли їх висновки, підтримують такі мало вмотивовані позиції. Що ж стосується інших наук, які безпосередньо вивчають антропосоціогенез, то вони без сумніву констатують, що лише *Homo sapiens* пізнього палеоліту може бути визнаний цілком сформованою суспільною людиною. Наведемо лише окремі приклади. М. П. Дубінін, голова вітчизняної школи генетиків, пише: «Достовірно відомо, що суспільна форма руху матерії, наявність соціальної сутності характерна лише для виду *Homo sapiens*»¹⁸. Ю. В. Бромлей, який очолює вітчизняну школу вчених-етнографів, підкреслює: первісне стадо як перше об'єднання людей, як перехідне від біологічного об'єднання до соціального «не становило справжнього соціального організму»¹⁹. Б. Ф. Ломов, провідний радянський психолог, констатує: «становлення виду *Homo sapiens* протікало в умовах формування суспільного способу існування»²⁰.

Але справа не лише в тім, щоб упевнитись, що в питаннях історичної оцінки ранньопалеолітичної доби наше палеолітознавство опинилося на узбіччі магістрального шляху розвитку науки. Більш важливим є визначення тих факторів, які спричинились до цього, і пошуки шляхів, які можуть вивести палеолітознавство з такого стану. Спочатку недооцінка, а потім пряме ігнорування філософсько-методологічних принципів призвело до того, що виявилось втраченим почуття історизму. В наш час все частіше лунають голоси, будім головне завдання археології полягає у нагромадженні нових джерел, а розгляд їх під кутом зору тих чи інших теоретичних концепцій є нічим іншим, як насильством над фактами, намаганням підвести їх під готові схеми.

У цих претензіях слід уважно розібратися. Не повторюючи аргументів, які ми неодноразово висловлювали²¹, звернемо увагу на найголовніше. Розуміння цілісності антропосоціогенезу визнається не якістю і кількістю фактів (у тому числі археологічних), а уявленням про цілісність людини. І до тих пір, поки наука буде її відстоювати, цілісність антропосоціогенезу залишиться керівним принципом оцінки всіх фактів, що мають до нього відношення. «В теорії діалектичного матеріалізму,— підкреслює Б. Г. Ананьєв,— важливе місце посідає єдність законів природи і суспільства, специфічний вияв цієї єдності в людському розвитку. І саме на підставі такого розуміння в історичному матеріалізмі вирішується проблема антропогенезу і соціогенезу в їх єдності»²². «Діалектико-матеріалістична методологія на всякому новому «витку» наукового пізнання,— доводить І. Л. Андреев,— дозволяє повертатися до дослідження антропосоціогенезу як до глибше диференційованої цілісності, ясно бачити суперечливий взаємозв'язок його різних компонентів та напрямків, взаємообумовленість екологічних і анатомо-морфологічних змін, демографічних і нейролінгвістичних процесів, генезису праці і спілкування, мислення і мови»²³. Йдеться,— продовжує він,— «про діалектичну взаємодію об'єктивних процесів зміни анатомо-фізіологічної будови індивідів, складання праці як якісно нового виду активно-діяльного пристосування до природи..., формування свідомості... та принципово недоступних тваринам механізмів комунікації і взаєморозуміння у вигляді мови»²⁴.

Як бачимо, цілісність антропосоціогенезу — не якась другорядне питання, а фундаментальний світоглядний принцип, який безпосеред-

¹⁸ Дубінін Н. П. Что такое человек? — М., 1983.— С. 10.

¹⁹ Бромлей Ю. В. Этнос и этнография.— М., 1973.— С. 15.

²⁰ Ломов Б. Ф. Методологические и теоретические проблемы психологии.— М., 1984.— С. 345.

²¹ Смирнов С. В. Становление основ общественного производства (Материально-технический аспект проблемы).— К., 1983.— 260 с; Происхождение человека: современная проблемная ситуация и пути ее разрешения // Проблемная ситуация в археологии.— К., 1988.— С. 85—124.

²² Ананьев Б. Г. О проблемах современного человекознания.— М., 1977.— С. 19.

²³ Андреев И. Л. Происхождение человека и общества.— М., 1988.— С. 9.

²⁴ Там же.— С. 50.

Ньо впливає з основних положень теорії розвитку. Що значить знехтувати принципом цілісності і взяти на озброєння, як це рекомендується в літературі²⁵, ідею про незалежне протікання процесів антропогенезу і соціогенезу? Нарешті це означає, що соціальне виросло не на основі вищих досягнень біологічного, а на голому місці, так би мовити, з пустоти. Доводити таке — значить не мати нічого спільного із справді науковим підходом до розв'язання проблеми.

Антропосоціогенез — це перехідний період від світу тварин до людського суспільства. Заслуга в обґрунтуванні принципу перехідності належить Ф. Енгельсу: «Визнавши походження людини з царства тварин, необхідно припустити такий перехідний стан»²⁶. На підставі використання цього принципу він вводить поняття «епоха переходу», «перехідна істота», «людина, що формується», «готова людина». Ідея перехідності вимагає чіткого розуміння того, що в перехідний період не було і не могло бути сформованих соціальних феноменів. Історичний зміст перехідного періоду полягає в тому, що саме в цей час відбувалося становлення людини — комплексу всіх тих суспільних і біологічних ознак, які визначають її специфіку.

Сучасні позиції вітчизняних фахівців з палеоліту суперечать не лише поглядам радянської, а й світової науки. Звернімося до досвіду НДР, наука якої приділяє значну увагу вивченню вказаної проблематики, часто виступаючи ініціатором проведення широких міжнародних форумів. З 17 по 23 травня 1981 р. у Веймарі під егідою Центрального Інституту стародавньої історії і археології АН НДР було проведено міжнародну конференцію «Антропосоціогенез — біологічний і соціальний процес виникнення людства». В її роботі взяли участь представники різних наукових дисциплін (антропологи, етнографи, історики, медики, педагоги, палеонтологи, філософи, психологи) з десяти країн. 1985 р. окремим виданням видрукувано матеріали цієї конференції, які дають наочне уявлення про сучасний стан вивчення питань, що нас цікавлять.

Привертає особливу увагу те, що в роботі конференції значне місце посіли доповіді, присвячені вирішенню питань методологічного характеру. Підкреслювалось, що філософське розуміння сутності людини дає ключ до правильного розуміння сутності антропогенезу і що такий підхід спирається на традиції, закладені класиками марксизму. І. Форстер відзначав: «зв'язок природознавчого і суспільствознавчого знання в аспекті розуміння антропосоціогенезу вперше був здійснений класиками марксизму. Вони пов'язали науки свого часу про історичне утворення людського суспільства з обґрунтованими ними діалектико-матеріалістичними висновками про природу людини і людське суспільство»²⁷. Ось чому «об'єднання природознавчого і суспільствознавчого знання зі знанням марксистсько-ленінської філософії формує погляд на соціогенез людини як на складний і тривалий процес, що проходив діалектично саме як процес об'єктивний»²⁸. Р. Льютер, торкаючись взаємозв'язку філософської концепції людини з проблемою антропосоціогенезу, також відзначав, що походження людини висвітлюється на підставі розуміння її сутності. «Основоположним для цього питання принципом, — підкреслює він, — є принцип біологічно-суспільного монізму як особливе відбиття діалектико-матеріалістичного принципу матеріалістичної єдності світу... Цим визначається світоглядний орієнтувальний принцип, який характеризує марксистський підхід до проблеми людського суспільства та процесу його становлення»²⁹. Г. Уль-

²⁵ Матюхин А. Е. О проблемах становления человека и общества // СА.— 1985.— № 3.— С. 271—285.

²⁶ Енгельс Ф. Диалектика природы // Маркс К., Энгельс Ф. Твори.— Т. 21.— С. 28.

²⁷ Foerster J. Zur Entwicklung der Theorie der Soziogenese des Menschen aus philosophischer Sicht // Menschenwertung-biotische und gesellschaftlicher Entwicklungsprozesse. Schriften zur UR-und Früngeschichte.— Berlin, 1985.— N 41.— S. 43.

²⁸ Ibid.— S. 43.

²⁹ Löther R. Anthroposozio-genese und philosophische Konzeption von Menschen // Ibid.— S. 45.

ріх, розглядаючи проблему співвідношення антропогенезу та соціогенезу, висловився так: «Антропосоціогенез в осмисленні тематики нашої конференції охоплює процес виникнення і розвитку людства в його цілісності і комплексності. Він вміщує в собі виникнення і розвиток людини і людського суспільства, тобто людини як біологічної (морфологічно-фізіологічної та психологічної) і суспільної істоти. Як діалектична єдність біологічної еволюції і суспільного розвитку в основі цього процесу лежить визначення сутності людини, котра характеризує її як суспільну істоту, що утворює єдність її з суспільством... Під час антропосоціогенезу здійснюється перехід від домінуючого способу дії біологічних до домінуючого способу дії суспільних закономірностей, тобто перехід від біологічної до якісно більш високої суспільної форми руху матерії... Комплексність антропосоціогенезу вимагає широкого міждисциплінарного співробітництва і осмислення, оскільки окремі наукові дисципліни можуть охопити лише частину або аспект процесу виникнення і розвитку людства»³⁰.

Як бачимо, наведені висловлювання передають розуміння того, що сутність антропосоціогенезу визначається сутністю людини, що в діалектико-матеріалістичному розумінні він є процесом безперечно цілісним, що використання цих принципів при оцінці фактів вимагає міждисциплінарних досліджень. Інакше кажучи, в цих висловлюваннях — констатація тих вихідних положень, які наша сучасна археологія палеоліту повністю ігнорує. Намагання деяких археологів довести, що принцип цілісності і перехідності є або рецидивом примітивного еволюціонізму, або породженням теоретичних перекручень 30-х років, або ж результатом використання популярної літератури лише підкреслює неспроможність протиставити названим принципам солідно обґрунтовані погляди.

Так зване суспільство періоду антропосоціогенезу не входить до формаційної історії людства, бо є перехідним до неї історичним утворенням³¹. «Будучи продуктом антропосоціогенезу, первісна формація виступала як історично перша, як така, що вмістила в собі у «звернутому», вигляді найважливіші риси наступного розвитку людства»³². Не випадково, наприклад, у літературі НДР для ранньопалеолітичної доби використовується термін «суспільство орди» (*Hordengesellschaft*), а для пізньопалеолітичної — термін «родове суспільство» (*Gentilgesellschaft*). Додамо, що це узгоджується з тим, що в класифікації наук теорія антропосоціогенезу посідає проміжне місце, забезпечуючи зв'язок біологічних і суспільних наук. Вона розкриває перехід процесу розвитку зі ступеня природи на ступінь людини як мислячої суспільної істоти³³.

Наведені факти свідчать, що перегляд концепції первісного стада базується на ігноруванні методологічних засад, дотримання яких є обов'язковою умовою справді наукової оцінки археологічних джерел, і в цьому знайшла свій вияв загальна недооцінка методологічних досліджень в археології. Поставивши в центр своєї роботи нагромадження джерел і їх первісне оброблення, археологія палеоліту втратила інтерес до теоретичних досліджень, отже — до досліджень міждисциплінарного характеру.

Подальший прогрес у вивченні нижньопалеолітичної доби не може бути забезпечений лише за рахунок розгортання одних лише емпіричних досліджень, у тому числі і експедиційних. Необхідно повернутися лицем до теоретичного осмислення проблеми на підставі окреслених вище методологічних засад. Першочерговим у цьому плані є відмова

³⁰ Ullrich H. Anthropogenese, Soziogenese. Anthroposozio-genese — terminologische und inhaltliche Aspekte // Ibid.— S. 11, 12.

³¹ Гражданников Е. Д. Метод построения системной классификации наук.— Новосибирск, 1987.— С. 23.

³² Андреев Л. А. Указ. соч.— С. 363.

³³ Кедров Б. М. Классификация наук. Прогноз К. Маркса о науке будущего.— М., 1985.— С. 89.

від погляду на те, що система знарядь праці і сама трудова діяльність у їх готовому вигляді виникає вже на самому початку антропосоціогенезу, тобто в початковій фазі раннього палеоліту. Як би це не суперечило ustalеним в археології оцінкам, не можна надалі вважати науково доведеними схеми, в яких становленню знарядь праці і трудової діяльності не відводиться місця.

Праця і знаряддя праці — це надзвичайно складні суспільні феномени, і вони не можуть виникати зненацька, як це було прийнято в археології доби палеоліту ще з минулого століття. Навпаки, якщо ми стоїмо на діалектико-матеріалістичних позиціях, то мусимо в своїх побудовах відводити їм тривалий час історичного становлення, що загалом співпадає з формуванням всього суспільного комплексу. Лише за цих умов можна утверджувати, що змальована нами картина цілком відповідає світоглядним аспектам теорії антропогенезу.

Загальновідомо, що знаряддя праці — не просто засоби створення необхідних людині духовних та матеріальних благ; головним в їх оцінці є те, що вони правлять засобами створення соціальних відносин — у цьому полягає їх соціально-утворююча роль. Люди, обмінюючись матеріальними та духовними результатами праці, вступають між собою в соціальні відносини. Людина не може реалізувати свою соціальну сутність інакше, як застосовуючи знаряддя праці і таким чином постійно відтворюючи соціальні відносини. Праця як процес використання знарядь праці є процесом утворення соціальних зв'язків. Оскільки існування знарядь праці немислиме без існування соціальних відносин і навпаки, становлення знарядь праці і самої трудової діяльності може розглядатися як один із основних аспектів становлення суспільного буття людини, тобто антропосоціогенезу. Вказані погляди роблять зрозумілою постановку проблеми формування знарядь праці в антропогенезі і відмови від концепції, згідно якої знаряддя праці в їх закінченому вигляді як важливий соціальний феномен вже існують у початковій фазі раннього палеоліту. Таким чином, проблема становлення знарядь праці і трудової діяльності становить серцевину проблеми становлення людства; без неї вона втрачає найголовніший пізнавальний компонент. Припущення того, що знаряддя праці і трудова діяльність у сформованому вигляді з'являються на порозі антропосоціогенезу, веде не лише до порушення принципу цілісності в питаннях генезису праці, а й створює нездоланні теоретичні перешкоди для цілісного, системного осмислення процесу походження людини.

Сформулювавши проблему генезису праці в антропосоціогенезі, ми запропонували вирішувати її на підставі формування системи знарядь праці, що включає знаряддя для виготовлення знарядь і знарядь для виготовлення предметів споживання. Окреслена нами картина свідчила, що в ранньому палеоліті ще не було спеціально створених знарядь для виготовлення знарядь, а знаряддя для виготовлення предметів споживання існували в досить розвиненому вигляді. Виготовлялись останні за допомогою природних необроблених предметів, а пізніше і уламками штучного походження. В запропонованій схемі справжні знаряддя для виготовлення знарядь пов'язані з добою пізнього палеоліту. Якщо серед філософів запропонована нами схема отримала схвальні відгуки³⁴, то археологи оцінили її негативно, причому були піддані критиці не лише окремі положення, а й сама постановка питання про генезис знарядь праці і трудової діяльності в антропосоціогенезі³⁵.

Після опублікування наших висновків пройшов певний час, нагородилися нові спостереження, які дозволяють уточнити окремі положення запропонованої схеми. Стало зрозумілим, що багато ранньопалеолітичних знарядь для виготовлення предметів споживання викори-

³⁴ Кримський С. Б. Міждисциплінарні проблеми розвитку праці в антропогенезі // Філософська думка.— 1986.— № 4.— С. 107—109; Андреев И. Л. Указ. соч.— С. 94, 110, 229.

³⁵ Матюхин А. Е. О проблемах становления человека и общества // СА.— 1985.— № 3.— С. 271—285.

стовувались і для виготовлення інших знарядь (скажімо, палиць, дубин з дерева тощо). Йдеться про те, що деякі ранньопалеолітичні знаряддя для виготовлення предметів споживання у ході свого розвитку поступово набувають нових, генетично повторних функцій. Але все це не спростовує висновку, згідно якого справжні знаряддя для виготовлення знарядь виникають уже за переходу до пізньопалеолітичної доби. Скажімо, випрямлювачі ратищ і вістрів до списів, що виникли з пізньопалеолітичного часу, ні для чого іншого не використовувалися. Різець як найбільш масова категорія пізньопалеолітичних знарядь виникає в якості інструмента для виготовлення знарядь з кістки, пізніше він використовувався і як знаряддя для виготовлення предметів споживання. Але його генетично первинна функція — бути знаряддям для виготовлення знарядь.

Слід особливо наголосити, що набуття ранньопалеолітичними знаряддями для виготовлення предметів споживання додаткових функцій і поява спеціальних знарядь для виготовлення інших знарядь у пізньопалеолітичний час — це різні здобутки, і їх не слід розглядати як досягнення одного рівня. На жаль, ці важливі нюанси не враховуються при оцінці відмін ранньопалеолітичного виробничого інвентаря від пізньопалеолітичного. Ще більшої помилки припускаються, коли не бачать принципової різниці між необробленими природними предметами, що використовувалися для виготовлення знарядь, і спеціальними створеними знаряддями для знарядь.

Уточнення запропонованої нами схеми становлення системи знарядь праці дозволяють погодити нові емпіричні спостереження з вимогами світоглядних аспектів проблеми. Така історична оцінка археологічних матеріалів узгоджується також з логічним аналізом проблеми генезису праці.

Знаряддя праці покликані задовольнити насамперед матеріальні потреби людини. Ось чому одним із аспектів проблеми формування праці є питання про формування її матеріальних потреб. Оскільки людина поєднує в собі природне і соціальне, матеріальні потреби людини розподіляються на дві групи: ті, що викликані природною належністю людини, і ті, що викликані її суспільною сутністю. Перший тип матеріальних потреб перейшов до людини у спадок від її тваринних попередників, другий — став результатом виникнення людства. До матеріальних потреб, даних людині від природи, відносяться передусім потреба в їжі та захисті себе і свого потомства від несприятливого впливу природи. До матеріальних потреб, які людина набула в процесі свого становлення, тобто до вищих соціальних матеріальних потреб відноситься потреба в засобах виробництва, тобто саме в тих матеріальних засобах, що обумовлюють її соціальну діяльність. Найважливіші з них — знаряддя праці для виготовлення знарядь. З цього випливає той незаперечний факт, що виникнення засобів задоволення матеріальних потреб різного типу має різний історичний вік: знаряддя для задоволення чисто природних потреб виникають раніше — вже на початку становлення людини, а знаряддя для задоволення найважливіших суто соціальних матеріальних потреб — у заключній фазі цього процесу. Іншими словами, першими виникають у вихідній фазі антропосоціогенезу знаряддя для виготовлення предметів споживання, другими, наприкінці, — знаряддя для виготовлення інших знарядь. Між цими фазами розвитку лежить процес формування знарядь для знарядь, що зрештою означає формування всієї системи знарядь праці. Як бачимо, ідея про те, що в центрі проблеми формування системи знарядь праці знаходиться формування знарядь для виготовлення інших знарядь, дуже продуктивна, вона знаходить підтвердження в археологічних джерелах. Саме з розробкою питань генезису праці пов'язана перспектива подальшого вивчення проблем походження людства. На відміну від концепції одвічності засобів праці в антропосоціогенезі, вона не руйнує цілісну, побудовану на врахуванні фактів і висновків інших наук теоретичну побудову, а навпаки, — надає їй більшої логічної впорядкованості.

Безсумнівним є і те, що з плином часу, під впливом нових фактів і спостережень виникне потреба додаткових уточнень цієї схеми, тобто збагачення її змісту відповідно до нового рівня розвитку знань. Можлива поява нових конкуруючих схем, але основна ідея — про те, що система знарядь праці формувалась у ході формування людини і суспільства, не може бути відкинута, бо це засвідчило б відмову від основних світоглядних принципів оцінки механізму антропосоціогенезу і відновлення соціо-біологічного і психофізіологічного дуалізму, що вже давно втратив своє значення. Суспільство формується як система, і формування засобів праці і трудової діяльності — системоутворюючий фактор цього процесу. Саме в цьому сутність висловлювання Ф. Енгельса «праця створила людину».

Час уже зрозуміти, що традиційні погляди на ранньопалеолітичні артефакти як на закінчену систему знарядь праці вже не задовольняють сучасних потреб науки, бо вони не історичні за своєю суттю. Останнім часом археологія здобула величезну кількість нових фактів, а теоретична думка вийшла на нові методологічні рубежі в їх оцінці. Не можна, ховаючись за специфіку археологічного матеріалу, і надалі ігнорувати досягнення інших наук, що вивчають історичну проблематику, і тим самим стояти осторонь магістрального шляху розвитку науки. Навпаки, необхідно забезпечити міждисциплінарну оцінку археологічних даних: посилення інтеграційних зв'язків — об'єктивна вимога часу.

З точки зору цих перспективних завдань слід переглянути і переоцінити весь археологічний матеріал та визначити основні напрямки емпіричних досліджень. На всіх етапах роботи з колекціями ні на хвилину не можна забувати, що ранньопалеолітичні вироби виникли за умов дії штучного добору, тобто тієї форми пристосування до природи, яка принципово несумісна з соціально-трудовою адаптацією. А якщо це так, то можна зробити лише один висновок: ранній палеоліт — це доба, коли ще не існувало закінчених форм трудової діяльності, а лише відбувався процес її становлення як соціального феномена. Це той перехідний стан, коли штучний добір як чисто біологічна форма пристосування вже втратив своє визначальне значення, а праця ще остаточно не склалась і тому не могла ліквідувати дію штучного добору. Взаємодія цих моментів розкриває сутність діалектичних суперечностей антропосоціогенезу.

Необхідно мати на увазі, що всі ці моменти ніяк не позначаються на морфології крем'яних виробів, тому традиційний вузько типологічний підхід до їх оцінки не може забезпечити повноцінного їхнього вивчення. Лише вихід на міждисциплінарний рівень і застосування системного мислення дозволить наші формально-типологічні розробки і предметні реконструкції органічно поєднати з даними про біологічну еволюцію людини. Ранній палеоліт — єдина історична доба, в якій під впливом штучного добору відбувався процес видоутворення людини, і без всебічного осмислення цього надзвичайно специфічного і фундаментального за значенням факту вивчення ранньопалеолітичних джерел не можна забезпечити.

Таким чином, нині постає завдання відновлення і відповідно до сучасних вимог посилення міждисциплінарних зв'язків, які ми втратили останніми десятиліттями. Це дозволить відмовитися від традиційних вузько дисциплінарних, культурологічних за суттю прийомів вивчення ранньопалеолітичної доби і на підставі інтеграційних процесів забезпечити необхідне підвищення теоретичного рівня досліджень.

С. В. Смирнов

НЕОТЛОЖНЫЕ ЗАДАЧИ В ИЗУЧЕНИИ РАННЕПАЛЕОЛИТИЧЕСКОЙ ЭПОХИ

Прогресс в изучении раннего палеолита может быть обеспечен при условии выхода палеолитоведения на междисциплинарный уровень исследования памятников. Усло-

вием междисциплінарного взаємодіяння археології палеоліта з іншими науковими дисциплінами являється спостереження мировоззренчих аспектів теорії антропосоціогенезу — принципів цілостності та перехідності. В частині, при оцінці діяльності раннього палеоліта не можна не враховувати, що це єдина археологічна епоха, в ході якої продовжує діяти природний відбір та здійснюється видообрання людини. Традиційний, вузькокультурологічний підхід до вивчення раннього палеоліта сьогодні вже не може забезпечити прогрес в науковому досягненні.

S. V. Smirnov

URGENT PROBLEMS IN STUDYING OF THE EARLY PALAEOLITHIC

Advance in the study of the early Palaeolithic may be provided if the Palaeolithic science will be brought to an intradisciplinary level of investigation of monuments. Observation of Weltanschauung aspects of the theory of anthroposociogenesis (principles of integrity and transfer) is a condition of intradisciplinary interaction of Palaeolithic archaeology with other scientific disciplines. Particularly, when estimating activity means of the early Palaeolithic it is cannot but be taken into account that this is the only archaeological epoch when natural selection continued acting thus realizing human speciation. Traditional narrow-cultural approach to the study of the early Palaeolithic is not in the line at present with advances in its scientific comprehension.

Одержано 28.02.89

До співвідношення хронології та періодизації

© А. В. Ніколова

Хронологія та періодизація — способи пізнання історичної дійсності на різних рівнях дослідження. Ототожнення цих понять звужує реконструктивні можливості археології. У статті автор спробував проаналізувати методологічні функції хронології та періодизації, їх роль та співвідношення в історичному і археологічному дослідженні.

Питання хронології — одне з провідних в археологічному дослідженні емпіричного рівня, оскільки лише локалізація пам'ятки на шкалі часу дає право на введення її в систему наукових фактів, використання як повноцінного археологічного джерела. Встановлення хронологій для недатованих писемністю періодів історії ускладнюється тим, що різні матеріальні речі, явища та їх ознаки змінюються в часі з різною швидкістю. Якщо швидкість зміни кожної ознаки нанести на графік, то в строкатому килимі ліній дуже важко визначити чіткі межі функціонування тієї чи іншої речі або існування комплексу. Археологи намагаються подолати ці труднощі через використання різних методів хронології. В сукупності це призводить до синхронізації різноманітних речей і в кінцевому підсумку допомагає виявити певні періоди в розвитку матеріальних залишків. Так виникає археологічна періодизація, тобто кожна зміна якісних рис археологічних джерел розглядається як певний якісний етап у розвитку того чи іншого аспекту минулої дійсності. Безумовно, в цьому є певний сенс. Інколи таку класифікацію доповнюють соціологічною характеристикою періодів.

Постає питання, чи є така періодизація вичерпною? З цією метою з'ясуємо деякі моменти у визначенні понять хронології та періодизації.

1. Поняття «зовнішньої» та «внутрішньої» хронології. Хронологія як загальнонауковий метод історичного пізнання виходить з необхідності розглядати об'єкти історичного дослідження в їх розвитку. В її